

<https://doi.org/10.15407/np.74.051>

УДК 77.03:94(477-25)“196/198”]:930.253-027.551Котляр Микола
+929:94](477)“1932/2021”Котляр Микола

Ірина Кіржаєва,

науковий співробітник,

Інститут архівознавства

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

вул. Володимирська, 62, Київ 01033, Україна

e-mail: irkir@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0147-8711>

КИЇВ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ. НА СВІТЛИНАХ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА МИКОЛИ КОТЛЯРА

Мета роботи – розширити біографічні відомості про історика М. Котляра, висвітливши, зокрема, його серйозний інтерес до фотографування, та трохи відкрити приватний світ вченого, переглянувши авторські коментарі, що занотовані на зворотах багатьох фотозображень. На додаток, ставимо за мету ввести до наукового обігу ще неоприлюднені фотодокументи з видами Києва 1960–1980-х років з особового архіву М. Котляра. Біографічний *метод дослідження* використано для розкриття таланту М. Котляра як фотографа-аматора, хобі якого ґрунтувалося на творчому підході та заглибленні у теорію фотографічної справи. Історико-хронологічний та історико-порівняльні методи дали змогу простежити топонімічні, архітектурні, системні зміни у зовнішньому вигляді столиці України.

Наукова новизна. Оприлюднення фактів з приватного життя М. Котляра, його ґрунтовного захоплення фотографуванням зокрема, доповнює наше уявлення про особистість вченого. Розгляд фотографій, на яких зображено Київ другої половини ХХ ст. – його вулиці, парки, історичні й архітектурні пам’ятки, та порівняння їх із тим, який вигляд має наша столиця сьогодні, дають змогу простежити сталість та перетворення, спричинені плином часу, зміною історичних умов та людською діяльністю. *Висновки.* Життя науковця, як і будь-якої людини, складається не лише з професійної діяльності, тому додаткові факти з позаакадемічного буття М. Котляра збагачують наші уявлення про нього. Крім того, фотофіксація вченим вулиць, урбаністичних пейзажів та окремих пам’яток Києва у період 1960-х – початку 1980-х років дає нам змогу спостерігати зміни у вигляді

Києва, зробити висновки про їх причини та наслідки для архітектурної та культурної спадщини міста.

Ключові слова: архітектура та пам'ятники міста Київ, 1960–1980-ті роки, М. Ф. Котляр, особовий фонд, фотодокументи, Інститут архівознавства НБУВ.

Актуальність теми дослідження. Дослідження особового архіву українського історика М. Котляра дає змогу доповнити його біографічний портрет новими рисами. У публікаціях про вченого ще не висвітлювалось його захоплення фотографуванням, яким він займався з науковим підходом, ґрунтовно вивчаючи технологію цього процесу. Документальні свідчення про це мають бути цікавими для його біографів. До того ж зроблені М. Котляром світлини Києва стануть у пригоді дослідникам історії та архітектури української столиці. Ці фотодокументи містять багатопланову інформацію про київську архітектуру та її стан, вигляд пам'ятників, малих архітектурних форм на вулицях, про одяг містян, про рослини, якими було засаджено місто на момент зйомки, тощо.

Аналіз досліджень і публікацій. Колегами та учнями М. Котляра написано чимало статей про нього [1–9]. Вони передусім ставили за мету розкрити наукові досягнення, внесок вченого у вітчизняну та світову науку. Згадки ж про приватне життя М. Котляра та його захоплення фотографуванням у публікаціях відсутні.

Вважаємо, що М. Котляр, фотографуючи архітектуру, пам'ятники та пейзажі Києва, не ставив за мету публікацію зроблених ним світлин. З нотаток вченого відомо лише про одну з його фотографій, яку він мав надіслати іноземному журналу, проте не маємо достовірних відомостей про її публікування. Цією статтею ми вперше інформуємо науково-культурну громадськість про фотодокументи із видами Києва другої половини ХХ ст., що зберігаються в Інституті архівознавства НБУВ в особовому фонді українського історика М. Котляра.

Мета статті – поповнити біографію українського вченого М. Котляра новими фактами з його життя, пов'язаними із захопленням фотографуванням, і водночас проаналізувати склад фотодокументів із видами Києва другої половини ХХ ст., що зберігаються в його особовому фонді, та порівняти зображені на світлинах об'єкти з їхнім сучасним станом.

Виклад основного матеріалу. Микола Федорович Котляр народився 4 липня 1932 р. в м. Кам'янець-Подільський у родині агронома і вчительки. У 1956 р. закінчив історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка (нині Київський національний університет імені Тараса Шевченка). З 1965 р. і до 2018 р. працював в Інституті історії України НАН України на посадах молодшого, старшого наукового співробітника, завідувача сектору історії Київської Русі та головним науковим співробітником.

У 1973 р. здобув ступінь доктора історичних наук, у 1995 р. його обрано членом-кореспондентом НАН України. Наукові дослідження М. Котляра охоплювали низку важливих питань грошового обігу Східної Європи доби середньовіччя, історичної метрології, джерелознавства, середньовічної історії України, зокрема Галицько-Волинського князівства.

Роботу академічного історика М. Котляр поєднував з педагогічною діяльністю. Викладав у Київському педагогічному інституті (нині Український державний університет імені Михайла Драгоманова), київському філіалі Українського поліграфічного інституту імені Івана Федорова, Львівському національному університеті імені Івана Франка та Київському славістичному університеті. На запрошення іноземних університетів читав лекції у Варшаві та Кракові (Польща), Венеції та Падуї (Італія), Стокгольмі та Упсалі (Швеція).

15 жовтня 2021 р. закінчився вік М. Котляра.

Життя вченого складалося не тільки з насиченої професійної діяльності. Він насолоджувався подорожами, мистецтвом, а також ґрунтовно захоплювався фотографуванням. В особовому архіві М. Котляра зберігається величезний обсяг фотографій, які науковець виконав власноруч. Це родинні фотографії, а також фотофіксація того, що привабляло М. Котляра під час подорожей, наукових відряджень, прогулянок. У фонді є безліч світлин архітектурних та природних пам'яток Києва, інших міст України, а також близького й далекого зарубіжжя. Основний масив фотознімків виконано у 1960-ті роки, обсяг світлин у 1970-ті зменшився, за 1980-ті маємо лише поодинокі фото. У цей період М. Котляр виконував повний цикл фоторобіт – від зйомки до виготовлення фотографій. Фотовідбитки за 1990–2000-ні роки надруковано вже у майстернях. У найбільш

активний період захоплення фотографією М. Котляр опановує різноманітні технічні прийоми та використовує фотопапір різних виробників. Про свої експериментальні спроби він нерідко залишав нотатки з тильного боку зображення. Там же, бувало, залишав коротку інформацію про об'єкт фотографування, а також емоційні враження від результату своєї творчості.

Для вченого то був дійсно мистецький процес. Наприклад, коли він фотографував вишукану архітектурну будівлю, то намагався передати не стільки чіткість абрисів споруди, як ефектність її стану: крізь туман або гілля дерев, відображення в калюжах, контрастність зі снігом чи плямами хмарин тощо. Деякі свої світлини він схарактеризував як імпресіоністичні.

Більшу частину свого життя М. Котляр прожив у Києві. Понад 500 фотознімків фіксують пам'ятні та вподобані ним місця. Зауважимо, що деякі зображення дублюються, адже автор експериментував з розміром фотографій, їх глянцевою або матовою поверхнею і т. ін. Але навіть за вирахуванням дублікатів кількість знімків Києва залишається чималою.

У пропонованій публікації ми зосередимося саме на фотолітописі Києва. Почнемо з представлених у фонді вченого фотографій київських вулиць. Більшість зображень датовано травнем 1964 р. і травнем 1965 р. – часом цвітіння каштанів, коли столиця вбрана найошатніше. Деякі світлини автор залишив без позначення дати, але за візуальним аналізом вони теж припадають на 1960-ті роки. Часто М. Котляр вказував назву фотооб'єкта й вулицю, на якій він розташований. Звичайно, що у зазначені роки то були зрадянщені назви, але вони є фактом історії міста. Наводимо як тогочасне, так і теперішнє найменування локацій.

Площа Європейська (колишня Ленінського комсомолу) представлена кількома зображеннями. На одному з них зафіксовано закінчення будівництва готелю «Дніпро» на площі у 1964 р., хоча будівельні крани ще видно з-за споруди [10, арк. 1, 2]. На іншому фото за готелем можемо розгледіти торець багатоповерхового будинку, розташованого вже вздовж Хрещатика [10, арк. 2а, 2б]. На сьогодні ця будівля знесена, а її місце оточено будівельним парканом. Хоча зруйнована споруда не мала архітектурних переваг, але її розта-

шування з відхиленням від сучасної червоної лінії забудови вулиці наочно демонструвало попередній вужчий рівень Хрещатика, адже в повоєнні часи його було значно розширено.

Кілька світлин повоєнної будівлі Головного поштамту з численними клумбами поруч на площі [10, арк. 6, 7], що сьогодні є сакральним місцем для українців, – на майдані Незалежності.

Невелика добірка видів Хрещатика з Центральним універмагом, на якому споглядаємо величезний банер до Першого травня [10, арк. 5, 8–12].

Зафіксовано кілька перспектив вулиці Богдана Хмельницького (колишня Леніна), як від «будинку з зіркою» на Хрещатику, так і до нього [10, 15–23]. На одному із зображень вулиця буяє цвітом каштанів. «Фотоімпресіонізм», – зауважує автор [10, арк. 23]. На звороті фото з театром (нині Національний академічний драматичний театр імені Лесі Українки) на цій самій вулиці М. Котляр зробив ремарку про відвідини вистави «Дон Жуан», а також про техніку зйомки: «Спроба ширококутним об'єктивом». Це зображення цікаве ще й тим, що через перехрестя від театру, на місці, де зараз будівля Музею історії Києва, можемо побачити попередню двоповерхову споруду [10, арк. 19].

Цікавим ракурсом фотооб'єктив М. Котляра показує площу біля оперного театру. Він поцілений на фасади будинків, що стоять вглибині площі, і не одразу впізнавані [10, арк. 24].

Вулицю Городецького (колишня Карла Маркса) сфотографовано в різні пори року – навесні, під час травневого цвітіння, та восени, з опалим листям на тротуарі [10, арк. 25–28].

А от безлюдна вулиця Лютеранська (колишня Енгельса) на момент зйомки була оповита туманом [10, арк. 29].

Крізь гілки каштанів зі «свічками» сфотографовано фрагмент будинку. На звороті цього зображення фотограф написав: «Будинок профспілок і каштани (поезія і проза)» [10, арк. 31].

«Увічнив» вчений також сквер і будинок, в якому проживав з 1953 р. до самої смерті, на перетині вулиць Євгена Чикаленка та Прорізної (колишня Свердлова) [10, арк. 32–34].

Ціла серія фотографій присвячена цвітінню каштанів – неофіційного символу Києва [10, арк. 35–41]. Деякі з них прокоментовано автором: «Цей мені подобається самому» [10, арк. 35], «Схоже на

ялинку, правда?» (про «свічку» каштана) [10, арк. 36]. Ще коментар: «Праворуч [від каштана] – міліцейська будка. З циклу: стихійне та організоване начало в природі (на допомогу тим, хто вивчає філософію)» [10, арк. 41].

Світлини Києва 1960-х років дають також інформацію про одяг городян, вигляд тогочасних машин та громадського транспорту. Незвичними, як на тепер, виглядають вантажівки в самому центрі Києва.

Увагу М. Котляра-фотографа, безперечно, привертало й унікальне культове архітектурне надбання Києва. Пам'ятки Києво-Печерської лаври він зафотографував у 1963–1966 та 1970 роки. В добірці чимало панорамних знімків комплексів верхньої території лаври, Дальніх та Ближніх печер, а також окремих лаврських будівель [11, арк. 1–89].

Представлено у різних ракурсах руїни Успенського собору, відновлення якого відбулося тільки у 1998–2000 рр. Одне із зображень, де ми бачимо залишки собору в риштуванні (фото 1), супроводжується інформацією автора: «Консервація руїн. 4 червня 1965» [11, арк. 19].

Фото 1. Залишки Успенського собору Києво-Печерської лаври.

Джерело: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [11, арк. 19]

Вдалий знімок церкви святого Миколая XVII ст., що неподалік від Троїцької надбрамної церкви, містить коментар: «Здається, кращий з усіх. Уся справа у відблиску на башті» [11, арк. 79].

Серед пам'яток Києво-Печерської лаври М. Котляра приваблювали споруди визначного майстра-будівничого XVIII ст. С. Ковніра: Ковнірівський корпус, дзвіниці на Ближніх та Дальніх печерах тощо.

У знімальному процесі майже завжди брала участь дружина вченого – Марина Скржинська. Бачимо її й на зображенні біля Ковнірівського корпусу. Зазначимо, що її присутність зафіксовано як на багатьох фотографіях, так і в коментарях автора до них, як-то: «...Знято з пагорба, що облюбувала Мариша...» [11, арк. 56].

Фаворитом у лаврській добірці фотодокументів є Ковнірівська дзвіниця на Дальніх печерах (фото 2). Вона зображена на панорамних фото, окремим об'єктом та фрагментами її декору. М. Котляр порівнює дзвіницю з «десятикласницею у випускному платті» [11, арк. 3].

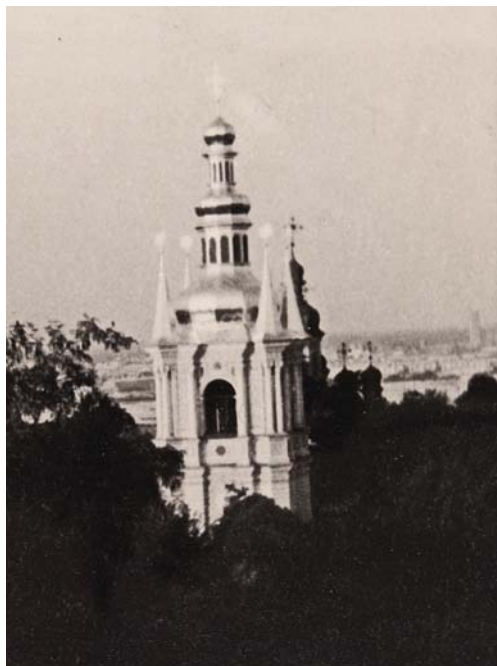

Фото 2. Ковнірівська дзвіниця на Дальніх печерах Києво-Печерської лаври.

Джерело: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [11, арк. 1]

Зображення нерідко супроводжуються зауваженнями фотографа щодо правильного використання вечірнього освітлення й телеоб'єктива, а також оцінкою результату: «Нарешті сфотографував так як хотів, якби ще хмари!» [11, арк. 26].

Значний блок фотодокументів за 1965, 1966, 1968 та 1970 р. стосується пам'яток колишнього Софійського монастиря, а нині – Національного заповідника «Софія Київська» [12, арк. 1–94].

Споглядання пам'яток заповідника починається ще на підході до нього – панорамними знімками з вулиці Софійської та площі Богдана Хмельницького.

Фото 3. Стежка до митрополичого будинку заповідника «Софія Київська».

Джерело: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [12, арк. 53]

В особовому архіві М. Котляра зберігається чимало фотографій дзвіниці з центральним входом на територію садиби. На інших фото бачимо також боковий вхід з вулиці Володимирської, який тепер вінчає позолочена крилата постать Архангела Михаїла. Згаду-

ється, що в 1960–1970-ті роки на територію «Софії» можна було потрапити через обидва входи і при тому – безкоштовно.

Роздивляємося різні ракурси митрополичого будинку, собору, трапезної та церковних бань, виокремлених в кадрі. Світлини також демонструють інтер'єри Софійського собору з іконостасом, мозаїками та фресками. На звороті одного із зображень Оранти знаходимо тріумфальний напис: «Київ. Софія. Богоматір. (Все-таки я її сфотографував!)» [12, арк. 86].

На лютовому, 1966 р., фото Софійського подвір'я М. Котляр намагався передати не тільки привабливість архітектурного комплексу, а й свіжість морозного дня. Це засвідчує напис: «Відчувається повітря і простір, мені здається» [12, арк. 38]. А слова «Мені подобається!» стосуються фотографії з недавніми слідами на засніженій стежці у напрямку митрополичого будинку (див. фото 3) [12, арк. 53].

М. Скржинська, як завжди, була поруч з чоловіком на цій фотосесії. Її можна побачити на фото всередині собору та на подвір'ї садиби. Останнє автор жартівливо прокоментував: «маленька фігурка з великим портфелем» [12, арк. 33].

Фото 4. Дзвіниця заповідника
«Софія Київська».

Джерело: Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського [12, арк. 74]

Ефектним вийшло фото, на звороті якого автор пише, звертаючись, мабуть, до дружини: «Чи подобається тобі ця тінь від головної бані Софії на дзвіниці?» (див. фото 4) [12, арк. 74].

Якщо більшість пам'яток «Софії Київської» виглядають доглянутими на фотографіях М. Котляра, то брама Заборовського (XVIII ст.), яку він зафіксував з внутрішнього та зовнішнього боків, видається занедбаною. Сучасна реставрація 2007–2009 рр. повернула їй первісні пропорції та красу барокових оздоб.

У 1964, 1965 та 1968 р. М. Котляр сфотографував архітектурний комплекс Видубицького монастиря. Колись і нині це – чоловічий монастир, а в згадані роки у приміщеннях обителі було розташовано Інститут археології НАН України [13, арк. 1–49].

Панорамні знімки монастиря М. Котляр намагався показати або з високого пагорба, або, навпаки, знизу, являючи бані монастирських церков, що вигулькують із зелені дерев і кущів. На одному з таких зображень Михайлівської церкви – нотатка: «Хороше небо, правда? Завдяки йому будівля здається тендітною і казковою» [13, арк. 45]. У дощовий день 5 червня 1965 р. фотограф знімає телеоб'єктивом розкішний бузок на алеях Видубича. Тоді ж зроблено фото, на звороті якого М. Котляр написав: «Здається, краща зі всього пакету», – стосується кадру з мокрими банями Михайлівської (XI ст.) і Георгіївської церков (порубіжжя XVII–XVIII ст.) [13, арк. 17]. Риштування біля цих церков на інших фото свідчать про реставраційні роботи на території комплексу в 1960-х роках.

Крім згаданих храмів, можемо бачити фото інших споруд монастиря: дзвіниці, трапезної з їхніми декорованими деталями.

Звичайно, що не оминув увагою М. Котляр окрасу Києва – Андріївську церкву (середина XVIII ст.) [13, арк. 50–64]. «Як наречена», – озивався він про неї [13, арк. 51]. Бачимо кілька ракурсів церкви: з Володимирської вулиці, із садиби Національного музею історії України та, напевно, з урочища Гончарі-Кожум'яки. Є також її зображення з чавунних сходів. З інтер'єрних знімків зафіксовано розписи бані храму.

Треба зазначити, що вигляд церкви на фотографіях М. Котляра 1964 та 1968 років значно відрізняється від сучасного. Реставрація

1974–1987 рр. суттєво відредагувала її зовнішній декор на підставі нововиявлених креслень автора споруди – архітектора В. Растреллі.

Якщо порівняти фотографії Володимирського собору (кін. ХІХ ст.), зроблені М. Котляром у 1964 р., із сучасним станом, то можемо констатувати, що бані собору також зазнали змін. Старі чорно-білі фотографії фіксують рівномірне тьмяне пофарбування куполів храму [13, арк. 65–68]. Тепер же храм вінчають визолочена центральна баня та сині з золотими зірками бокові.

Лютневі, 1966 р., фотографії Миколи Котляра показують стан ще однієї сакральної пам'ятки Києва – Миколаївської церкви (ХІХ ст.) в історичному урочищі Аскольдова могила [13, арк. 69–73]. Первісно ця церква на старовинному кладовищі призначалася для відспівування та поховальних обрядів у спроектованих в ній нішах. У 1960-ті рр. то вже була не церква, а парковий павільйон. За радянської влади, у сумнозвісні 1930-ті роки, було знищено цвинтар навколо неї, а на самій церкві-ротонді, знявши хреста, добудували другий ярус відкритої колони. Відновлення первинного вигляду церкви сталося вже у 1997–1998 рр. Могили, що з'являються в наш час біля храму, стали місцем останнього спочинку воїнів, які загинули за Україну у боротьбі з рашистською нечистю.

У колекції М. Котляра також зберігається фотографія Кирилівської церкви (ХІІ ст.) [13, арк. 74, 75]. Припускаємо, що зроблена вона теж у 1960-ті роки. Церква знята з досить далекої перспективи, але з чіткими абрисами її бань, що виринають з-за густої зелені дерев.

Церкву Спаса на Берестові (ХІІ ст.) бачимо на фото з боку прибудованої дзвіниці (ХІХ ст.) [13, арк. 76, 77].

Ще один блок фотодокументів з архіву вченого – зображення пам'ятників та цивільних архітектурних пам'яток Києва.

У травні 1964 р. М. Котляр сфотографував пам'ятник Т. Шевченку (1939 р.) з тильного боку та червоний корпус Київського національного університету імені Тараса Шевченка (ХІХ ст.) навпроти нього [14, арк. 67, 68]. Нагадаємо, що це *alma mater* вченого. Тут у 1956 р. він закінчив історичний факультет. Сам фотограф дуже стримано оцінив це зображення: «Знімок доволі протокольний (данина реалізму)». На фасаді університетського корпусу можемо розгледіти початок назви, яку мав на той період цей заклад: «Київський держ [авний університет ім. Т. Г. Шевченка]».

Знайдено в архіві М. Ф. Котляра і декілька світлин пам'ятника І. Франку та фасаду Київського державного академічного українського драматичного театру імені Івана Франка (нині – Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка) поряд [14, арк. 73–80]. Бачимо, як над театром височіють скульптурні оздоблення «будинку з химерами», а напис над входом до театру сповіщає про гастролі, але крони дерев не дають змоги розгледіти подальшу інформацію про цю подію. Вже справді історичним документом на сьогодні є фотографія пам'ятника М. Щорсу [14, арк. 87], який у 1954–2023 рр. стояв на перетині бульвару Тараса Шевченка та вулиці Симона Петлюри (у радянський час – Комінтерну). Автор робить помилковий запис, що «раніше на цьому місці стояв у такій самій позі пам'ятник генералу Бібікову». Насправді пам'ятник радянському командирі зведено на місці, де колись була статуя Олексія Бобринського, який ногою спирався на залізничну рейку, оскільки чиновник сприяв розвитку залізничних шляхів. На відміну від останнього декомунізований монумент Щорсу був кінний.

Зимові знімки 1964 та 1965 років демонструють з різних боків законсервовані залишки Золотих воріт (ХІ ст.), які стояли просто неба [14, арк. 81–86].

До святкування 1500-річчя Києва у 1982 р. історичні стіни воріт були покриті павільйоном, що відтворював первісний вигляд споруди з надбрамною церквою та частиною захисних валів.

Декілька фотографій пам'ятника Богдану Хмельницькому (1888 р.) на Софійському майдані були виконані у 1968 р. [14, арк. 46–50]. На звороті одного кадру М. Котляр зазначив прізвище скульптора монумента – «Микешин». На другому плані зображення можемо розгледіти частину будинку на площі з боку Рильського провулку. Ця споруда ще не мала мансардних добудов, якими її та багато історичних будівель у центрі міста «доростили» в наш час.

Готель із сучасною назвою «Україна» («Москва», – зазначив автор на звороті) на світлині 1964 р. одразу впізнаваний [14, арк. 69–72]. Бачимо широкі сходи до нього, яких немає на сьогодні після кількох реконструкцій частини майдану Незалежності з боку готелю. М. Котляр зробив також панорамний знімок з височини готелю,

крайньою на якому проглядається історична будівля теперішнього Головного управління МВС України на вулиці Володимирській.

З цієї ж вигідної позиції знято вишукану архітектурну будівлю з написом на фасаді «Жовтневий палац культури» (нині – Міжнародний центр культури і мистецтв) [14, арк. 88–96]. На звороті однієї з фотографій М. Котляр зазначив: «...Колишній інститут шляхетних дівчат, середина ХІХ ст., архітектор Беретті» [14, арк. 96]. М. Котляр проводив фотосесію палацу навесні 1964 та 1965 рр., а також у засніжений період неозначеного року. Бачимо, що на одній із фотографій центральна колонада споруди проступає в перспективі крізь завітчані гілки. «Квітне сакура (японська вишня)», – зауважив він [14, арк. 94]. Є фото центральної частини палацу, його фрагментів та гарного оглядового майданчика поряд, погляд з якого сягає Софійської дзвіниці.

Оперний театр показано з фасаду та з боку вулиці Б. Хмельницького в оточенні квітучих каштанів [14, арк. 97–104]. «Оперний театр, хоча і не пізнати» [14, арк. 100], «Тут краще за все вийшла бруківка» [14, арк. 102], «Це, здається, справді схоже на ранок» [14, арк. 104], – прокоментував фотограф. Фото, зроблене 21 травня 1965 р., «увічніює» трамвай і тролейбус, що курсували повз театр по Володимирській вулиці [14, арк. 97]. У наш час вже нема руху громадського транспорту біля театру.

З архітектури ХХ ст. фотооб'єктив М. Котляра зафіксував Палац піонерів та школярів (нині – Київський палац дітей та юнацтва) [14, арк. 105–114]. Його збудовано на місці, де до 1930-х років стояв монастир, головну Микільську церкву якого було муровано наприкінці ХVІІ ст. коштом українського гетьмана Івана Мазепи. Цей шедевр українського бароко знищено в період репресій. Дивом до 1960-х років вціліла монастирська трапезна, також кінця ХVІІ ст. Але місце цієї пам'ятки пішло під будівельний майданчик для зведення палацу піонерів.

На фотографіях 1965 р. бачимо тільки-но побудовану з бетону та скла споруду, яка складалася з кількох корпусів, що сполучаються між собою, та обсерваторії. За висловлюванням фотографа, «одна з головних переваг нової будівлі – вміле використання дерев, які вирости на території майбутньої споруди» [14, арк. 106]. Добре, що

хоч дерева вберегли. Зазначимо, що друга сучасна назва Київського палацу дітей та юнацтва – «Дім Миколи». На честь святого, ім'ям якого було названо храм, що колись стояв на цьому місці.

У 1965 р. було завершено будівництво модерного терміналу в аеропорту «Бориспіль» [14, арк. 1–7], що вже шість років до того функціонував для цивільних перевезень. 3 червня 1965 р. М. Котляр зробив кілька знімків цього аеровокзалу. «Далі було не відійти, всю будівлю не захопив, і ширококутник не допоміг», – жаліється він. З приводу оригінального архітектурного проєкту терміналу він пише: «Передня стіна будівлі дійсно надто нахилена за сучасною модою» [14, арк. 6].

Комплект фото за 1966 та 1970 рр. документує Виставку досягнень народного господарства УРСР (тепер – Національний комплекс «Експоцентр України») [14, арк. 8–33], яку було відкрито у 1958 р. Можемо роздивитися різні виставкові павільйони та інші споруди на її території, а також ставки з водоплавними птахами тощо. Зафіксовано велику чергу людей, що бажали відвідати в одному з павільйонів міжнародну виставку з птахівництва. Про одну із зимових розваг на виставці свідчить фото коней з саннями та примітка автора на звороті: «Коні, на яких ми каталися...» [14, арк. 31].

Ошатний Маріїнський палац (середина XVIII ст.) М. Котляр фотографує у лютому 1966 р., а також влітку та восени неозначених років [14, арк. 34–43]. На світлинах постають парадний фасад та бокові флігелі цієї пам'ятки. Щоб ефектно передати красу палацу, фотограф вдається до своїх улюблених прийомів: контрастність від снігу, яскравого сонця або туману. На звороті фотографій вказано ім'я архітектора цієї споруди – В. Растреллі. Неповдалі від палацу крізь зелень парку на фото можна побачити будівлі Ради міністрів (1938 р.) та Верховної Ради УРСР (1939 р.) на вулиці Михайла Грушевського (колишня Кірова) [14, арк. 51–56].

З 1960-х років Маріїнський палац пережив дві реставрації, остання з яких закінчилася у 2018 р. Нинішнє призначення пам'ятки – церемоніальна резиденція президента України. Садиба по вулиці Грушевського № 22 також привернула увагу фотографа [14, арк. 44, 45]. Це колишній будинок заможного лікаря Якова Полякова

(1910 р.), який ще називають «Малим Маріїнським палацом» через архітектурну подібність.

М. Котляр, який був поціновувачем мистецтв, сфотографував споруду Київського музею західного і східного мистецтва (так він називався в радянський час) та кілька живописних картин з музейної колекції [14, арк. 60–66]. У 1999 р. в назву музею було справедливо повернуто імена його засновників, і нині він – Національний музей мистецтв імені Богдана та Варвари Ханенків.

На жаль, у добірці «київських» фотографій М. Котляра майже немає пам'яток історичного району міста – Подолу. Припускаємо, що в 1960-ті роки, у період найбільш активних фотосесій, цей район Києва був досить занедбаним і не мав туристичної привабливості. З «подільських» локацій натрапляємо тільки на зображення будинку № 13 на Андріївському узвозі з меморіальною дошкою М. Булгакову. Сфотографовано 20 квітня 1982 р. [14, арк. 58, 59]. З 1991 р. в будинку діє музей, присвячений цьому письменнику. На сьогодні концепція цієї експозиції викликає багато дискусій.

Київ приваблював М. Котляра не тільки своєю архітектурою та пам'ятками, а ще й гарним рельєфом, зеленню та величчю Дніпра.

Фото 5. Алея Маріїнського парку.
Джерело: Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського [15, арк. 41]

Вчений зробив 75 фотографії Маріїнського парку [15]. Цей парк для нього пов'язаний з приємними особистими асоціаціями. На фото зі своєю дружиною Мариною на схилах цього парку він робить жартівливий запис: «Здається, зроблено непоганий внесок в «Мариніану» [15, арк. 74].

Знімок парку в густому тумані супроводжує дотепний напис: «Маючи багато уяви, можна побачити Маріїнський палац» [15, арк. 29]. І вже серйозно про осінню алею: «Мені ця фотографія здається пастельною за тоном, хоча вона й чорно-біла...» (фото 5) [15, арк. 41].

Про зимові зображення: «Хороший сніг, правда?» [15, арк. 62], «Той фонтан, який тобі сподобався на осінньому знімку» [15, арк. 70]. В особовому архіві історика зберігається багато зображень паркових чавунних фонтанів, навколо яких у воді плавають листочки та віддзеркалюються крони дерев (фото 6).

Фото 6. Фонтан Маріїнського парку.
Джерело: Інститут архівознавства
Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського [15, арк. 36]

Подекуди для ідентифікації М. Котляр позначає локацію в парку: «Алея над Дніпром» [15, арк. 55], «У парку біля тієї літньої естради, де

ми слухали музику» [15, арк. 56], «Урвище, вид на зимовий Дніпро» [15, арк. 60], «Біля воріт стадіону “Динамо”» [15, арк. 45]. Арена стадіону «Динамо» також потрапила у фотооб’єктив М. Котляра [16, арк. 5, 6]. Ракурс фотознімка такий, що можемо бачити з-за невисоких тоді трибун будівлю на початку вулиці Грушевського, у якій розташовано книгарню «Наукова думка» та гуманітарні інститути НАН України.

Дніпро на фотографіях М. Котляра постає такими краєвидами: ріка та правий берег з Андріївською церквою та причалами на Подолі, прогулянковий корабель, плавучі підйомні крани на воді, пішохідний міст на Труханів острові, пляжні зони [16, арк. 7–19]. Фотографія мосту імені Є. О. Патона з коментарем: «На конкурс “Наш сучасник”, бог знає, коли знято... Вигляд з Видубицького ботанічного саду» [16, арк. 11].

Знімки Ботанічного саду імені О. В. Фоміна завершують огляд київської фотодобірки з архіву М. Котляра [16, арк. 1, 2]. Художнє зимове фото саду супроводжує напис: «Київ. Ботанічний сад. По дорозі до білченят. Січень [19]70 р. Вишуканий знімок (смути прокреслені сніжинками, спеціально поставив 1/10 секунди, загальна тональність та ін.), для іноземного журналу!» (фото 7).

Фото 7. Ботанічний сад імені О. В. Фоміна.

Джерело: Інститут архівознавства Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського [16, арк. 1]

У лютому того самого року в кадр потрапив і сам маленький гризун на годівниці: «Працелюбне білчення в Бот[анічному] саду – тільки-но сніг пройшов, все ще у снігу, а вже гризе горішок. Який у нього смішний ошийник!» [16, арк. 3]. Насправді, на шії у тваринки чи то світла смужка, чи то стрічка.

Висновки. Маємо констатувати, що наведена інформація про захоплення М. Котляра фотографуванням, знайомство з добіркою його фотографій, з авторськими коментарями та роздумами, які супроводжують зображення, дають змогу додати більше свідчень до біографії вченого про його дозволя та привабливі людські якості.

М. Котляр створив фотодокументи, які мають джерелознавчий потенціал для дослідників міста: істориків, музейників, краєзнавців, архітекторів, мистецтвознавців та інших. Його фотознімки зафіксували численні локації міста, за якими можна простежити зміни у вигляді Києва з 1960-х років. Позитивним є те, що «рани» від насильницького руйнування архітектурних домінант Києва, які бачимо на деяких зображеннях, сучасники намагаються загоїти шляхом відновлення архітектурних пам'яток. Водночас зазначимо, що в перекладі національної історії місто позбавляється імперських назв та пам'яток на своїй мапі.

Список бібліографічних посилань

1. 80-річчя члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра. *Вісн. НАН України*. 2012. № 7. С. 83–85.
2. Колпакова О. Котляр Микола Федорович. *Вчені інституту історії України : біобібліогр. довід.* / уклад. : С. І. Білокінь, П. М. Бондарчук, Г. С. Брега та ін. Київ, 1998. Вип. 1. С. 153–154 (Серія «Українські історики»).
3. Котляр Микола Федорович. *Вісн. Нац. банку України*. 1995. № 4. С. 57.
4. Котляр Микола Федорович. *Головко О. Б. Історики-медієвісти сучасної України : довідник* / [відп. ред. С. А. Копилов]. Кам'янець-Подільський, 2016. С. 34.
5. Кульчицький С. В. Котляр Микола Федорович. *Енциклопедія сучасної України* : у 30 т. / редкол. І. М. Дзюба [та ін.] ; НАН України,

НТШ, Координац. бюро енциклопедії сучас. України НАН України. Київ, 2014. Т. 15. С. 24.

6. Микола Федорович Котляр: біобібліографічний покажчик / уклад. С. М. Блащук ; НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2017. 140 с.

7. Плахонін А. До 80-річчя члена-кореспондента НАН України М. Ф. Котляра. *Укр. іст. журн.* 2012. № 5. С. 227–230.

8. Чугуй Т. О. Постать короля Данила Романовича у біографічних дослідженнях М. Ф. Котляра (з нагоди 85-річного ювілею вченого). *Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна*. Харків, 2016. Вип. 23. С. 9–26. (Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки»).

9. Шуст Р., Турмис Н. Микола Федорович Котляр: біля витоків сучасної української нумізматики. *Вісн. Львів. ун-ту*. 2022. Вип. 54. С. 330–347. (Серія «Історична»).

10. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 221. 46 арк.

11. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 202. 89 арк.

12. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 204. 94 арк.

13. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 203. 77 арк.

14. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 222. 114 арк.

15. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 223. 75 арк.

16. Інститут архівознавства НБУВ. Ф. 479. Оп. 1. Спр. 224. 19 арк.

References

1. 80-richchia chlena-korespondenta NAN Ukrainy M. F. Kotliara [80th anniversary of the Corresponding Member of the NAS of Ukraine M. F. Kotliar]. (2012). *Visnyk Natsionalnoyi akademii nauk Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*, 7, 83-85 [in Ukrainian].

2. Kolpakova, O. (1998). Kotliar Mykola Fedorovych [Kotliar Mykola Fedorovych]. *Scholars of the Institute of History of Ukraine*. S. I. Bilokin, P. M. Bondarchuk, H. S. Breha et al. (Comp.). (Issue 1, pp. 153-154). (Series “Ukrainian Historians”). Kyiv [in Ukrainian].

3. Kotliar Mykola Fedorovych [Kotliar Mykola Fedorovych]. (1995). *Visnyk Natsionalnoho banku Ukrainy – Bulletin of the National Bank of Ukraine*, 4, 57 [in Ukrainian].

4. Kotliar Mykola Fedorovych [Kotliar Mykola Fedorovych]. (2016).

Holovko O. B. Historians-medievalists of modern Ukraine. S. A. Kopylov (Ed.). (p. 34). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

5. Kulchytskyi, S. V. (2014) Kotliar Mykola Fedorovych [Kotliar Mykola Fedorovych]. *Encyclopedia of Modern Ukraine* (Vol. 15, p. 24). [in Ukrainian].

6. Blashchuk, S. M. (Comp.). (2017). Mykola Fedorovych Kotliar: biobibliohrafichnyi pokazhchyk [Mykola Fedorovych Kotliar: biobibliographic index]. Kyiv [in Ukrainian].

7. Plakhonin, A. (2012). Do 80-richchia chlena-korespondenta NAN Ukrainy M. F. Kotliara [To the 80th anniversary of the Corresponding Member of the NAS of Ukraine M. F. Kotliar]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, 227-230 [in Ukrainian].

8. Chuhui, T. O. (2016). Postat korolia Danyla Romanovycha u biohrafichnykh doslidzhenniakh M. F. Kotliara (z nahody 85-richnoho yuvileiu vchenoho) [The figure of King Danylo Romanovych in the biographical studies of M. F. Kotliar (on the occasion of the 85th anniversary of the scientist)]. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnoho universytetu imeni V. N. Karazina. Seriiia “Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky” – V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin ‘History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences’*, 23, 9-26 [in Ukrainian].

9. Shust, R., Turmys, N. (2022). Mykola Fedorovych Kotliar: bilia vytokiv suchasnoi ukrainskoi numizmatyky [Mykola Fedorovych Kotliar: at the origins of modern Ukrainian numismatics]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia istorychna – Visnyk of the Lviv University. Historical Series*, 54. 330-347 [in Ukrainian].

10. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 221. 46 Fols [in Russian].

11. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 202. 89 Fols [in Russian].

12. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky

National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 204. 94 Fols [in Russian].

13. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 203. 77 Fols [in Russian].

14. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 222. 114 Fols [in Russian].

15. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 223. 75 Fols [in Russian].

16. Instytut arkhivoznavstva Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho [Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine]. Fond 479. Inventory 1. Unit 224. 19 Fols [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 25.02.2025.

Iryna Kirzhaieva,

Research Associate,

Archaeography department of the Institute for Archival Studies

V. I. Vernadsky National Library of Ukraine

62 Volodymyrska St., Kyiv 01033, Ukraine

e-mail: irkir@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0147-8711>

Kyiv in the Second Half of the 20th Century through the Photographs by Ukrainian Historian Mykola Kotliar

The aim of the study. This research aims to expand the biographical information available on Mykola Kotliar, focusing specifically on his keen interest in photography. It seeks to offer a glimpse into the scholar's personal world by publishing his thoughts and personal notes he left on the back of numerous photographs he took. Additionally, this study aims to introduce into scholarly discourse previously unpublished photographic documents from M. Kotliar's personal archive, depicting Kyiv in the 1960s–1980s. *Research methodology.* A biographical approach has been employed to explore Kotliar's talent as an

amateur photographer, whose hobby was rooted in a creative approach and a deep engagement with photographic theory. Historical-chronological and historical-comparative methods were used to trace toponymic, architectural, and systemic changes in the appearance of Ukraine's capital. *Scientific novelty.* The publication of facts on Mykola Kotliar's private life, particularly his profound passion for photography, enriches our understanding of his personality. Examining photographic records of Kyiv from the second half of the 20th century and comparing them with the contemporary urban landscape enables us to trace the continuity and transformations in the city's appearance, influenced by the passage of time, changing historical conditions, and human activities. *Conclusions.* Lives of scholars, like those of any individual, extend beyond their professional endeavors. Thus, additional insights into his activity beyond Mykola Kotliar's academic research contribute to a more comprehensive understanding of his personality. Furthermore, his capturing the streets, urban landscapes, and architectural landmarks of Kyiv on photographs during the 1960s – early 1980s provides us with an opportunity to trace visual changes in Kyiv's appearance and draw conclusions about the causes and consequences of these transformations for Kyiv's architectural and cultural heritage.

Keywords: Kyiv architecture and monuments, 1960s–1980s, M. F. Kotliar, personal archive, photographic documents, Institute for Archival Studies of V. I. Vernadsky National Library of Ukraine.